

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2024, c. 10, s. 2: 493-521

Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-idrâk li lisâni'l-Etrâk Adlı Eserinde Arapça-Türkçe Gramer Mukayesesi

Comparison of Arabic-Turkish Grammar in Abû Hayyân al-Andalusî's
Kitâb al-idrâk li-lisân al-Atrâk

Abdulkadir KİŞMİR

Dr. Öğr. Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı,
Asst. Prof., Recep Tayyip Erdoğan University,
Faculty of Teology, Department of Arabic Language and Rhetoric
abdulkadir.kismir@erdogan.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5297-0138

DOI: 10.47424/tasavvur.1519855

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 21 Temmuz / July 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 26 Eylül / September 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Kışmır, Abdulkadir. "Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-idrâk li lisâni'l-Etrâk Adlı Eserinde Arapça-Türkçe Gramer Mukayesesi". *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/2 (Aralık 2024): 493-521. <https://doi.org/10.47424/xxx>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *Kitâbu'l-idrâk li lisâni'l-Etrâk* isimli eseri Türk diliyle ilgili en kadim sözlük ve gramer çalışmalarından biri kabul edilmektedir. Müellifin eserini bizatihi muteber kabul ettiği şahıslarla görüşerek kaleme aldığı iddiası dikkate alındığında çalışmanın orijinal bir yapıya sahip olduğu söylenebilir. Aynı zamanda Araplara Türkçe öğretmek amacıyla telif edilen bu çalışma Arap kökenli nüfusun çoğunlukta olduğu topraklarda Türkçenin hâkim diller arasında olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Üç bölümden oluşan eserin son kısmını nahiv/cümle bilgisi oluşturmaktadır. Ebû Hayyân bu bölümde Arapça nahiv kaidelerinin Türkçedeki karşılıklarını tespit ederek Türkçe dilbilgisi kurallarını derlemeyi amaçlamaktadır. Dolayısıyla zikri geçen eser aynı zamanda karşılaştırmalı bir gramer çalışması olarak görülebilir. Bu makaledeki amacımız Ebû Hayyân'ın önemli görüp sarahaten veya zımnen işaret ettiği iki dil arasındaki bazı dilbilgisel farklılıkları ortaya koymaktır. *Kitâbu'l-idrâk*'in üçüncü bölümüyle sınırladığımız ve literatür taraması yönteminden istifade ettiğimiz bu makalede Arapçanın genel kaidelerinden yola çıkarak Türkçe dilbilgisi kurallarının oluşturulmaya çalışıldığı müşahede edilmekle beraber iki dil arasında fark olarak görülen bazı hususların aslında bu yöntemden kaynaklandığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Gramer, Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, Mukayese.

Abstract

Abû Hayyân al-Andalusî's work, *Kitâb al-idrâk li-lisân al-Atrâk*, is considered one of the oldest lexicographical and grammatical studies related to the Turkish language. Considering the author's claim that he wrote his work by interviewing people whom he considered to be authoritative, it can be said that the work possesses an original structure. At the same time, this work, which was authored with the aim of teaching Turkish to Arabs, is significant as it indicates that Turkish was one of the dominant languages in regions where the Arab population is in the majority. The last part of this three-part work comprises syntax. In this section, Abû Hayyân aims to compile Turkish grammar rules by identifying the equivalents of Arabic grammatic rules in Turkish. Therefore, the aforementioned work can also be seen as a comparative grammar

study. The aim of this article is to highlight some grammatical differences that Abū Ḥayyān deemed significant and explicitly or implicitly pointed out between the two languages. In this article, which we limited to the third chapter of *Kitāb al-idrāk* and made use of the literature review method, it was observed that an attempt was made to establish Turkish grammatical rules based on the general principles of Arabic, but it was concluded that some of the issues that are seen as differences between the two languages actually stem from this method.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Grammar, Abū Ḥayyān, *Kitāb al-idrāk*, Comparison.

Giriş

Türkler ile Araplar arasındaki iletişim her ne kadar İslamiyet'ten öncesine uzansa da özellikle Arap Müslümanlarla Karluk Türklerinin Çin orduları karşısında zaferle sonuçlanan Talas savaşı sonrası daha da önem kazanmıştır. Hatta bu savaşın Türklerin İslâm dinini seçmelerinde etkili olduğu ifade edilmiştir.¹ Zamanla tarihi olaylar neticesinde Araplarla Türklerin beraber yaşadığı dönemler olmuş ve böylece her iki taraftan karşı dili öğrenme ihtiyacı hasıl olmuştur.² Arapların yaşadığı yerlerde ve Arap devletlerinin bünyesinde yer alan Türklerin önemli konumlarda bulunmaları gibi farklı etkenler Türkçeye olan ilgiyi artırmış ve ilk olarak sözlük çalışmaları başlamıştır. Bu hususta Kâşgarlı Mahmûd (ö. 472/1090) tarafından kaleme alınan *Dîvânü Lugâti't-Türk* Türkçe öğretimi için telif edilen ilk sözlük sayılmaktadır.³ Daha sonra Memlûklar döneminde devlet idarecileri ve orduda görev yapan önemli bir kesimin Türk olması sebebiyle Kıpçak Türkçesi önem kazanmıştır.⁴ Suriye ve Mısır'da hüküm

¹ Daha geniş bilgi için bk. Mehmet Bozaslan, "Talas Savaşı'nın İslam Tarihindeki Önemi ve Türklerin Müslüman Oluşunda Etkili Olan Unsurlar", *Academic Social Resources Journal* 5/14 (2020), 291-296.

² Özellikle Memlûklar döneminde resmi dilin Türkçe oluşu Türkçeye önemi artırmıştır. Farklı sebepler için bk. Nurşat Biçer, "Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/4 (2012), 116 vd.

³ Ayşe Melek Özyetgin, *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fîl: Tarihî Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi* (Ankara: KÖKSAV, 2001), 39.

⁴ Biçer, "Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi", 16; Bu dönemde Türk dilinin önem kazanmasının sebeplerine dair Mehmed Fuad Köprülü de bir esere yazdığı

süren Memlûkların bölgede hâkim güç olmaları Arap dilcilerin Türkçenin öğrenimine dair eserlerin telifine yol açmıştır.⁵ Bu çalışmalardan biri de Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye (ö. 745/1344) aittir. Çok yönlü bir bilim adamı olan Ebû Hayyân'ın *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* isimli eseri Türkçeye ait en eski gramer ve sözlük çalışmalarından biridir.⁶ Hatta Türkçe ilk gramer kitabı olduğu iddia edilmiştir.⁷ Dolayısıyla eser, Türk dili tarihi açısından mühim bir öneme sahiptir. Ebû Hayyân, zikri geçen eserini lügat (sözcük bilgisi), sarf (biçim bilgisi) ve nahiv (cümle bilgisi) olarak üç kısma ayırmıştır. Türünde elimize ulaşan ilk eser olma özelliğine sahip bu çalışmada Ebû Hayyân, Türkçe gramer kurallarını tespit ederken iki dil arasındaki temel farklara sarahaten veya zımnen işaret etmektedir. Amacımız karşılaştırmalı bir gramer eseri olma özelliğine de sahip *Kitâbu'l-İdrâk*'te Ebû Hayyân'ın iki dil arasında gramer yönünden farklı gördüğü hususları tespit etmektir.

Ebû Hayyân'ın Türkçenin öğrenilmesi için hizmete sunduğu bu eser birçok araştırmacı tarafından farklı yönlerden incelenmiştir. Ahmet Cafe-roğlu'nun tahkik edip aynı zamanda Türkçeye çevirdiği bu eser, ilk olarak Ayşe Melek Özyetgin tarafından doktora çalışması olarak ele alınmıştır. *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil: Tarihî Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi* ismiyle kitap olarak yayımlanan bu çalışmanın konusunu *Kitâbu'l-İdrâk*'te geçen fiillerle ilgili dil malzemesi oluşturmaktadır. Ünal Aldemir tarafından yapılan doktora çalışması ise *Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kaynak Eserler (Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Atrâk Örneği)*⁸ ismini taşımaktadır. Aldemir, bu çalışmasında eserin Arapçasına ve tercümesine de yer vermiştir. Ayrıca *Nüshâlar Işığında Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*⁹ ismiyle bir makale de kaleme almıştır. Terlan Paşa Oğlu Melikov tarafından kaleme alınan *Kitabul İdrak fi Lisani'l Etrak* isimli

mukaddimede aynı düşünceleri paylaşmıştır. Bk. *el-Kavânînu'l-Külliyeye li-zabti'l-Lügati'l-Türkiyye* (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928), V.

⁵ Daha geniş bilgi için bk. Özyetgin, *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil*, 39 vd.

⁶ Özyetgin, *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil*, 41.

⁷ Ali Fehmi Karamanlioğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), XXIII.

⁸ Ünal Aldemir, *Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kaynak Eserler (Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Atrâk Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020).

⁹ Ünal Aldemir, "Nüshâlar Işığında *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEM* 67 (2019), 65-86.

makalede söz konusu eser kısaca tanıtılmıştır. Musa Salan'ın *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk'te Alıntı Kelimeler* isimli makalesinde ise adından da anlaşılacağı üzere alıntı kelimeler incelenmiştir. Yusuf Doğan'ın *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi* başlıklı makalesinde eser, sözlük bilim açısından değerlendirilmiştir. Gülşat Bican'ın *Kitâbu'l-İdrâk li Lisânü'l-Etrâk'ın Yabancılara Türkçe Öğretimi Açısından İncelenmesi* isimli makalesi betimsel bir çalışma olarak önem arz etmektedir. Ayrıca Adem Bulut'un *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk'te İsimler-Dîvânu Lügati't-Türk ve Kıpçak Sözcükleriyle Karşılaştırma-* isimli yüksek lisans çalışması da zikredilmeye değerdir. Bizim makalemiz ise söz konusu çalışmalardan farklı olarak *Kitâbu'l-İdrâk*'in nahiv yönünü incelemeye tabi tutmakta ve Ebû Hayyân'ın iki dil arasında farklı görüp vurguladığı meseleleri ele almaktadır.

1. *Kitâbu'l-İdrâk li lisâni'l-Etrâk*'in Önemi

Mısır'da 712/1312 yılında yazımı tamamlanan *Kitâbu'l-İdrâk*'in bugün elimizde üç nüshası mevcuttur. Fakat bunlar arasında müellif nüshası bulunmamaktadır.¹⁰ Farklı tarihlerde istinsah edilen eser, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme alınmakla beraber bölgede köklü bir medeniyet kuran Türklerin Arap-İslâm dünyasında takdir kazandığının da işaretidir.¹¹

Ana dili Arapça dışında Farsça, Habeşçe ve Himyeri diline hâkim olduğu bilinen¹² Ebû Hayyân'ın Türkçeye de olan hâkimiyeti bu eserde dikkat çekmektedir. Zira Türk lehçeleri arasındaki farklılıklara işaret etmesi bunu göstermektedir.¹³ Ebû Hayyân'ın bu eseri sadece bir dil öğretim kitabıyla sınırlı kalmamış, geniş bir coğrafi sahaya yayılmış Türk boylarıyla ilgili bilgilerin de içerisinde yer aldığı bir eser olarak nitelenmiştir.¹⁴ *Kitâbu'l-İdrâk*'in diyalektolojik özelliğinin yanında -Kıpçak Türkçesi üzerine telif edilen diğer eserlerle beraber- içerdiği söz varlığı açısından dönemin Türk örf ve âdetlerini, sosyal, kültürel ve

-
- ¹⁰ Daha fazla bilgi için bk. Aldemir, "Nüshâlar Işığında *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*", 66 vd.
¹¹ Tarlan Paşa Oğlu Melikov, "*Kitâbu'l-İdrâk fi Lisâni'l-Etrâk*", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmi Mecmuası*, (2011), 254.
¹² Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/152.
¹³ Özyetgin, *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil*, 34.
¹⁴ Melikov, "*Kitâbu'l-İdrâk fi Lisâni'l-Etrâk*", 253 vd.

siyasî yaşantılarını yansıtan zengin bir materyale sahip olduğu gözlemlenmektedir.¹⁵

Dönemin Kıpçak Türkçesi eserde bariz olmakla beraber farklı lehçelere de değinen Ebû Hayyân'ın bu eseri, Türk dilinin o dönemdeki özelliklerini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Özellikle Kıpçak Türkçesiyle ilgili tarihî bir öneme sahip olduğu söylenmiştir.¹⁶ Eserde ağırlıklı olarak Kıpçak Türkçesinin yer alması çoğunluğun bu lehçeyi konuşmasına bağlanmaktadır. Dolayısıyla bu durum, Ebû Hayyân'ın eserini dönemin şartlarına cevap verecek nitelikte hazırladığını göstermektedir. Ayrıca Türkmençe¹⁷ ifadelerle yer vermesi ve zaman zaman farklı telaffuzlara işaret etmesi o bölgede yer alan dilsel çeşitliliği göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. Ebû Hayyân'ın zikri geçen eserinde kelimeleri başlıca Kıpçakça ve Türkmençe olarak ikiye ayırmasının yanında Bulgar, Tatar, Toksuba, Türkistan ve Uygur gibi farklı Türk lehçelerinden istifade etmesi Caferoğlu'na göre o dönemde Mısır'da farklı lehçelere vakıf kimselerin olduğuna işaret eder.¹⁸ Öte yandan *Kitâbu'l-İdrâk*'te fasih, farklı bir ifadeyle edebî bir Türkçe ortaya çıkarma çabası güdüldüğü de gözlemlenmektedir.¹⁹

Zehvü'l-mülk fi nahvi't-Türk, el-Ef'âl fi lisâni't-Türk ve ed-Dürretü'l-muğıyye fi'l-luğati't-Türkiyye isimli farklı çalışmaları²⁰ bulunan Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*'i ilk dönem nahiv âlimlerinin yaptığı gibi bizatihi şahıslardan dile ait malzemeyi toplayarak tedvin ettiğini kaydetmiştir.²¹ Fakat Özyetgin'in iddiasına göre eserin yazımında farklı yazılı kaynaklardan da istifade edilmiştir.²²

Ebû Hayyân eserinin mukaddime kısmında bir dilin gerçek manada öğrenilebilmesi için dilin üç yapısının bilinmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunları

¹⁵ Özyetgin, *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil*, 41.

¹⁶ Aldemir, "Nüşhâlar Işığında Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk", 66.

¹⁷ Ebû Hayyân'ın çalışmasının Türkmençe üzerinde telif edildiği de iddia edilmektedir. Bk. Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, IX.

¹⁸ Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelüsî Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk li lisâni'l-Etrâk*, thk. Ahmet Caferoğlu (İstanbul: Evkaf Matbaası, 1930), IX.

¹⁹ Melikov, "Kitâbul İdrak Fi Lisanil Etrak", 253 vd.

²⁰ Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", 10/152.

²¹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 5.

²² Özyetgin, *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil*, 43 vd.

علم اللغة (sözcük bilgisi), علم الصرف (biçim bilgisi) ve علم النحو (cümle bilgisi) olarak tespit etmiş ve eserini bu sistem üzere telif etmiştir.²³ Kanaatimize göre bu durum *Kitâbu'l-idrâk*'in bir sözlük çalışması olmasının yanında klasik dil eğitim yöntemiyle kaleme alındığını göstermektedir. Dolayısıyla Ebû Hayyân Arapçaya dair kaleme aldığı nahiv türü eserlerinden farklı olarak *Kitâbu'l-idrâk*'e sözlük ve sarf konularını ekleyerek dil eğitim seti oluşturmuştur. Bu durum aslında yabancı bir dilin nasıl öğrenilmesi gerektiğine dair Ebû Hayyân'ın yaklaşımını göstermektedir.

Ebû Hayyân'ın *Kitâbu'l-idrâk*'i günümüzde Kıpçak Türkçesi grameri üzerine telif edilen eserlerde ana kaynaklar arasında zikredilmiştir.²⁴ Bu durum Ebû Hayyân'ın eserinin tarihi Türkçe gramer çalışmaları için göz ardı edilemeyecek bir eser olduğunu ortaya koymaktadır.

2. Ebû Hayyân ve Türkçe Gramer

Kitâbu'l-idrâk'in üçüncü bölümünde القول بالأحكام التركيبية başlığıyla beraber Türkçe söz dizimi kurallarını inceleyen Ebû Hayyân, Arapçada farklı dilsel meselelerin kaynağını teşkil eden mureb ve mebnî²⁵ konusu gibi Türkçe dil yapısına uymayan bazı konuları dışarıda bırakmış,²⁶ bazılarını ise Türkçeye uyarlamaya çalışmıştır. Aslında bu durum Ebû Hayyân'ın eserini Arapça gramer konuları üzerinden ele almasının kanaatimize kaçınılmaz bir sonucudur. Çünkü eser, Arapçada var olan bir yapının Türkçe karşılığının aranması şeklinde telif edilmiştir. Bu yöntem Türkçe öğretimi ile ilgili diğer çalışmalar için de geçerlidir. Hatta Kâşgarlı Mahmûd'un da eserini bu yöntemle kaleme aldığı ifade

²³ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 5.

²⁴ Örneğin son dönemlerde kaleme alınan Kıpçak Türkçesi gramerine yönelik eserlerde *Kitâbu'l-idrâk*'in izleri görülmektedir. Bk. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994); Gâlip Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020)

²⁵ Arapçada isimler mureb ve mebnî olmak üzere iki kısma ayrılırlar. Mureb isim, cümlede farklı konumlarda bulunduğu anda sonunda değişikliği kabul eden; mebnî isim ise cümlede farklı konumlarda bulunsun bile kelimenin yapısında herhangi bir değişiklik yapılamayan isim demektir. Bk. Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi me'a rabtîhi bi'l-esâlibi'r-refi'a ve'l-hayâti'l-luğaviyyeti'l-müteceddiide* (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1966), 1/67 vd; Abduh Râcihi, *et-Taṭbîqu'n-naḥvî* (Beyrut: Dâru'n-Nahdeti'l-'Arabî, 2004), 20 vd.

²⁶ Ebû Hayyân'ın münâdâ konusuna da temas etmediği görülmektedir.

edilmiştir.²⁷ Ebû Hayyân'ın eserinde ele aldığı başlıklara dikkat edildiğinde (القول في (أرندلي) و (صغندي) و (بلدي) و (كشكا) وأخواتها (keşke ve benzerleri) ve (القول في (أرندلي) و (صغندي) و (بلدي) و (كشكا) وأخواتها) (oranladı/zannetti, sağındı, bildi) örnekleri haricinde başlıklarda Türkçe kelimelere yer vermediği görülür. Bu husus bile tek başına dikkate alındığında Ebû Hayyân'ın yöntemini göstermektedir. Ayrıca Ebû Hayyân'ın gramer konularını açıklama tarzı da bu hususu teyit etmektedir. Örneğin Ebû Hayyân, Arapçanın gramerine yönelik eserlerin birçoğunda görüldüğü üzere nahiv konusuna kelâmın tarifıyla başlamaktadır. Kelâmı müsned (yüklem) ve müsnedün ileyh (özne) arasındaki ilişki olarak tanımlayan Ebû Hayyân; talebî, haberî ve inşâî olmak üzere Türkçede cümlelerin üç anlamsal yönüne işaret etmiş, Arapçada olduğu gibi cümlelerin Türkçede de isim ve fiil cümlesi olarak iki kısma ayrıldığını zikretmiştir.²⁸ Bilindiği gibi Arapçada cümle isimle başlıyorsa isim cümlesi, fiille başlıyorsa fiil cümlesidir. Ebû Hayyân Türkçe isim ve fiil cümlesini de bu açıdan ele almıştır.²⁹ O, isim cümlesinin dizilişini beyan ederken mübtedânın (isim cümlesinin öznesi) haberden (yüklem) önce kullanılması gerektiğini belirtmiştir. Örneğin ona göre "Sencer turmuştur." bir isim cümlesidir. Çünkü cümlede mübtedâ (Sencer) haberin (turmuştur) önünde kullanılmıştır.³⁰ Bu durum aslında Ebû Hayyân'ın Türkçe söz dizimi kurallarını Arapça üzerinden ele aldığına dair önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ebû Hayyân'a göre "Keldi Sencer." cümlesi ise fiil cümlesidir. Bu cümledeki fâil (fiil cümlesinin öznesi) "Sencer keldi." şeklinde fiilden önce kullanılırsa yukarıda da ifade edildiği gibi cümle isim cümlesine dönüşecektir. Dolayısıyla ona göre Türkçede başlangıcına bakılarak cümlelerin isim veya fiil cümlesi olduğu tespit

²⁷ Özyetgin, *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil*, 122.

²⁸ Ebû Hayyân, talebî cümleye "Barğıl. (Git.) (Olumlu talep)" ve "(Gitme.) (Olumsuz talep)" cümlelerini, haberî cümleye "Sencer turmuş." cümlesini, inşâî cümleye ise "Sattım." cümlesini örnek vermiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 117 vd; Kelimenin isim, fiil ve harften oluştuğu sarf bölümünde belirtildiği için kanaatimizce nahiv kısmında tekrarına ihtiyaç duyulmamıştır. Bk. Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 101.

²⁹ Günümüz Türkçesinde cümlelerin yüklemine bakılarak cümlelerin çeşidi belirlenmektedir. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990), 524 vd; Türkçede fiil cümlesinin isim cümlesini de içerdiği söylenebilir. Çünkü isim cümlesinin fiilimsi gibi bir fiil unsuru ihtivası itibarıyla fiil cümlesi gibidir. Bu nedenle isim cümlesinin fiil cümlesinin bir şekli olduğu söylenmiştir. Bk. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul: Bayrak/Basım/Yayın/Tanıtım, 2013), 403.

³⁰ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 122.

edilmektedir.³¹ Ebû Hayyân, kanaatimizce kendisinden önce Türkçeye ait bir gramer eserinin telif edilmemiş olması sebebiyle Türkçe söz dizimi kurallarını Arapça söz dizimi kurallarına göre tespate yönelmiştir.

Ebû Hayyân Türkçeyi Arapça gramer kuralları üzerinden açıklamaya çalışmakla beraber Türkçenin daha iyi kavranması açısından zaman zaman iki dil arasındaki farklara sarahaten veya zımnın işaret etmiştir. Dolayısıyla Ebû Hayyân iki dil arasındaki farklılıklara dikkat çekerek Türkçe öğrenmek isteyen Arapların bu dili doğru şekilde öğrenmelerine katkı sağlamıştır.

Aşağıda ilgili konu başlığı altında Ebû Hayyân'ın işaret ettiği iki dil arasındaki bazı farklar ele alınacaktır.

2.1. Türkçede Nekre (Belirsiz) ve Marife (Belirli) Kelimeler

Bilindiği gibi Arapçada isimler cinsiyet, sayı, mureblik ve mebnîlik gibi farklı yönlerden kısımlara ayrılmaktadır.³² İçerisinde birçok alt başlığın yer aldığı marife ve nekre konusu da ismin belirlilik ve belirsizlik açısından iki kısımda incelendiğini göstermektedir. Ebû Hayyân, Türkçede isim ve fiil cümleleri hakkında kısa bir bilgi paylaşımından sonra ismin nekre ve marife olmak üzere ikiye ayrıldığını ifade ederek nekrenin tanifiyle konuya giriş yapmıştır.³³ Nekre ismin marifeden önce zikredilmesi Ebû Hayyân'ın bilinçli tercihi olarak görülmelidir. Zira Arapçada nekre bir ismin marife isme göre asıl³⁴ kabul edildiğine yönelik söylemler dikkate alındığında Ebû Hayyân'ın bu durumu göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bizatihi kendisi Arapçanın gramerine dair yazmış olduğu bir eserinde nekre ismi marife isimden önce ele

³¹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 129.

³² Daha geniş bilgi için bk. Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 1/25 vd.

³³ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 118.

³⁴ Birçok nahiv âlimine göre Arapçada marife isim, nekre isimden sonra vazedilmiştir. Bundan dolayı nekre isim, marife isme göre asıl kabul edilmiştir. Konu ile ilgili bk. Ahmed b. el-Hüseyn İbnül-Habbâz, *Tevcihu'l-lume'*, thk. Fâyiz Zekî Muhammed Diyâb (Mısır: Dâru's-Selâm, 2007), 66; Mecdüddîn Mübârek b. Esîruddîn Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Bedî' fi 'ilmi'l-'Arabiyye*, thk. Fethî Ahmed Alâeddîn (Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1999), 2/259; Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm, *Şerhu Şuzûri'z-zeheb fi ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*, thk. Abdulganî ed-Dakr (Dımaşk: eş-Şeriketü'l-Müttahidetü li't-Tevzi', 1984), 173; Ebû'l-İrfân Muhammed b. Ali Sabbân, *Hâşiyetu's-Sabbân 'alâ şerhi'l-Üşmûni 'alâ Elfiyye İbn Mâlik* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/192.

almasının nedenini onun asıl oluşuna bağlamıştır.³⁵ Ayrıca Ebû Hayyân *Kitâbu'l-idrâk*'te fiilin kısımlarıyla ilgili bilgi verirken emir fiili diğerlerine takdim etmiş ve emrin diğerlerine göre asıl oluşuna vurgu yapmıştır.³⁶ Dolayısıyla bu husus Ebû Hayyân'ın Arapçada kabul gören asıl ve fer olgusunun Türkçede de bulunduğu dair düşüncesinin bir tezahürü olarak görülebilir.

Ebû Hayyân nekreyi, genel bir anlam ifade edecek şekilde vazedilen isim olarak tanımlamıştır.³⁷ Akabinde Arapça ve Türkçe arasında nekre ismin yapısıyla ilgili önemli bir farka işaret etmiştir. Ebû Hayyân'a göre nekre isim Türkçede müfred ve mürekkep olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. O, "et" ve "er" gibi isimleri müfred nekreye, "deve kuş" ve "kabarcuklu boğa (kaplumbağa)" gibi isimleri ise mürekkep nekreye örnek vermiş, nekrenin Arapçada mürekkep hâlde bulunmadığını söyleyerek bu hususta iki dil arasındaki farka vurgu yapmıştır.³⁸

Ebû Hayyân, nekre ismin tanımı ve kısımlarıyla ilgili örnekler verdikten sonra marife ismi³⁹ muayyen (belirli) bir şey için vazedilen isim olarak tanımlamıştır.⁴⁰ Ona göre zamir, alem (özel isim), ism-i işâret, ism-i mevsûl ve zikredilen isimlere muzâf olan kelimeler Türkçedeki beş marife ismi

³⁵ Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelüsî Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-ğarab min lisâni'l-'Arab*, thk. Recep Osmân Muhammed (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1998), 2/907; *Tezyîl* adlı eserinde *Teshîl*'e (şerhine) uygun hareket ederek marifeyi nekreye takdim etmiştir. Bk. Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelüsî Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi Şerhi kitâbi't-Teshîl*, thk. Hasen Hindâvî (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1997), 2/102.

³⁶ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 120.

³⁷ Ebû Hayyân'ın Arapçada nekre ismin tarifi için bk. Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 2/106.

³⁸ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 118; Arapçada nekre ismin tanımı ve çeşitleriyle ilgili bk. Ebû Bekr b. Muhammed b. es-Serî İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naħv*, thk. Abdulhüseyn el-Fetlî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 1/148; Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî el-Endelüsî İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-şâfiye*, thk. Abdulmunim Ahmed Herîdî (Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1982), 1/222; Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâî el-Endelüsî İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, thk. Abdurrahmân es-Seyyid, Muhammed Bedevî (Kahire: Dâru Hecer, 1990), 1/115 vd.

³⁹ Ebû Hayyân'ın Arapçada marife ismin tarifi için bk. Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 2/110.

⁴⁰ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 149.

oluşturmaktadır.⁴¹ Ebû Hayyân bu taksimle aynı zamanda Türkçe-Arapça⁴² arasındaki bir farka da işaret etmiştir. Zira o, Türkçede Arapçada olduğu gibi nekre bir lafzı marife yapacak el- harf-i tarifi (tanımlık edatı) gibi bir harfin bulunmadığını belirtmiştir.⁴³ Fakat Ebû Hayyân'a göre Türkçede harf-i tarîfin bulunmayışı muhataplar açısından herhangi bir probleme yol açmaz. Ona göre mütekellim ve muhatabın zihninde nekre kelimenin belirli olduğu açıktır. Zira konuşulan şey onun üzerine bina edilmiştir. Ebû Hayyân, Türkçede harf-i tarîfin bulunmadığını söylemekle beraber buna benzer bir yapıya dikkatleri çekmiştir. Şöyle ki: O, iki kişi arasında daha önceden muayyen bir duruma delalet eden ifadelerde Türkçede hem zamir hem de ism-i işaret için müşterek "ol" kelimesinin bu dilde kullanım alanının genişliğine değinmiştir. Örneğin Arapçada "السَّمَكُ طَرِي" cümlesinin Türkçeye "Ol/deminki balık yaşıdır (taze)."⁴⁴ şeklinde tercüme edildiğini kaydetmiştir.⁴⁵ Her ne kadar "ol"⁴⁶ kelimesi Ebû Hayyân tarafından direkt Arapçadaki el- harf-i tarîfinin karşılığı olarak gösterilmese de Türkçede en azından nekre bir ismin zihinde ve Türkçenin kendi işleyiş mantığına has yöntemlerle marife olabileceğini göstermesi açısından Ebû Hayyân'ın bu tespiti kanaatimizce oldukça önemlidir.

⁴¹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 118.

⁴² Arapçada marifenin kısımları ile ilgili daha fazla bilgi için bk. İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl fi'n-naḥv*, 1/149; İbn Mâlik, *Şerḥu'l-Kâfiyeti's-şâfiye*, 1/222 vd; Bedruddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'n-Nâzım, *Şerḥu İbni'n-Nâzım 'alâ Elfiyye İbn Mâlik*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 33; İbn Hişâm ر ج ب örneğindeki gibi münâdânın da marife olduğunu kaydetmiştir. Bk. Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm, *Evḍaḥu'l-mesâlik*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beirut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2011), 1/77.

⁴³ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 120.

⁴⁴ Recep Toparlı vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007), "yaş", 314.

⁴⁵ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 120.

⁴⁶ Türkçenin tarihî metinlerinde "ol" işaret sıfatı ile Arapçadaki el- harf-i tarifi arasında analogik bir ilişkinin olduğuna dair bilgi için bk. Şermin Kalafat, "Eski Anadolu Türkçesinde Yalancı Tanımlık (Artikel): 'ol' İşaret Sıfatı", *Journal of Turkish Studies Özel Sayı 1* (Aralık 2021), 188 vd.

2.2. Türkçede İsm-i Mevsûl (Cümle Bağlama Edatı) Lafızları

Ebû Hayyân, kendisinden sonra sıra adı verilen bir cümleye ihtiyaç duyan ism-i mevsûlün⁴⁷ üç farklı lafızla Türkçede kullanıldığına değinmiştir. O, Türkçede üç farklı lafzın Arapçadaki ism-i mevsûl karşılığında kullanılmasının nedenini sıra cümlesinin çeşitliliğine bağlamıştır. Ebû Hayyân'a göre sıra cümlesinin zarf veya harf-i cerli bir yapı (şibih cümle) olması durumunda ism-i mevsûlün Türkçedeki karşılığı “-ki” ekidir. Örneğin Arapça هذا غُلام الذي في الدَّار cümlesinin Türkçe tercümesi “Bu evdekinun kuludur.” şeklindedir. Görüldüğü üzere الذي ism-i mevsûlü, Türkçede “-ki” (çoğulu “-kiler”) lafızıyla ifade edilmiştir. Ebû Hayyân'a göre sılanın isim cümlesi şeklinde gelmesi durumunda ism-i mevsûl müfred ise Türkçeye “ol kim”, çoğul ise “anlar kim” şeklinde tercüme edilir. Örneğin Arapçada الذي سَيِّدُهُ حَسَنٌ فِي الدَّار cümlesinin Türkçe karşılığı “Ol kim kocası körklüdür (yakışıklı) evdedur.”⁴⁸ şeklindedir. Sıra cümlesinin fiil cümlesi gelmesi durumunda ise mâzî ve muzâri fiil ayrımının olduğunu ifade eden Ebû Hayyân bazen “-ğan” bazen de “-ken” şeklinde Türkçede harf değişimleri olduğunu belirtmiştir. Ayrıca “ol kim” ve “anlar kim” şeklinde de ism-i mevsûlün Türkçe çevirisinin yapılabileceğini ifade etmiştir. Örneğin o, الذين قَامُوا فِي الدَّار ifadesini “Onlar kim turdular evde.” şeklinde Türkçeye aktarmıştır. Ebû Hayyân, ayrıca “Keldi ol kim körsen sevgesun.” cümlesini örnek göstererek sıra cümlesinin Türkçede şart cümlesiyle de oluşabileceğini ifade etmiştir. Ona göre bu cümlede “körsen” fiil çekimindeki “-sa” şart harfidir. Ebû Hayyân yukarıdaki cümleyi رَأَيْتُ أَحَبِّبْتُ الذي إِذْ رَأَيْتُ أَحَبِّبْتُ şeklinde tercüme etmekle beraber aslında iki dil arasındaki bir farka da işaret etmektedir.⁴⁹ Çünkü Arapçada şartın sıra cümlesi olarak gelebilmesi için bazı nahiv âlimlerine göre -şart ve ceza cümlesinde ism-i mevsûle dönen bir zamirin olması gerektiği gibi- bazı şartların sağlanması zorunludur. Her ne kadar Ebû Hayyân'ın kendisi bu konuda farklı düşünse de Türkçede sıra cümlesinin şart ve ceza cümlesinden oluşabileceğine vurgu

⁴⁷ İsm-i mevsûl, kendisinden önce geçen kelimeyi veya ifadeyi kendisinden sonra gelen ve sıra adı verilen bir cümleyle niteleyen isimdir. Sıra cümlesi isim fiil ve şibih (zarf veya harf-i cerle oluşan yapı) cümleden oluşabilir. Daha detaylı bilgi için bk. Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 3/5; Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ Şâtûbî, *el-Mekâsîdu's-şâfiye fî şerhi hûlâsati'l-kâfiye (Şerhi Elfiyye İbn Mâlik)*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymin vd. (Mekke: Ma' hedü'l-Bühûsi'l-İlmiyye, 2007), 1/425.

⁴⁸ Toparlı vd., “körlü”, 159.

⁴⁹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 119.

yaparak kanaatimizce Arapçadaki tartışmalı hususun Türkçe için geçerli olmadığına işaret etmiştir. Zira kendisi Arapça eserinde bu tartışmalara değinmektedir.⁵⁰ Diğer taraftan Ebû Hayyân Arapçada yer alan ism-i mevsûl-harf-i mevsûl ayırımına girmemiştir.

2.3. Türkçede Fiil Çeşitleri

Ebû Hayyân Türkçede fillerin Arapçada olduğu gibi emir, mâzî (geçmiş zaman) ve muzâri (şimdiki, gelecek ve geniş zaman) olmak üzere üç kısımdan müteşekkil olduğunu belirterek fiil konusuna giriş yapmıştır. Konunun hemen başında Türkçede emrin asıl olduğunu, buna karşılık mâzî, muzâri, ism-i fâil, ism-i mefûl, mastar, ism-i mekân, ism-i heyet ve ism-i âlet'in fer olduklarını ve söz konusu vezinlerin emirden müştâk olduklarını belirtmiştir.⁵¹ Hâlbuki Arapçada her ne kadar Basra ve Kûfe dil ekolleri arasında tartışmalı olsa da mastar asıl kabul edilmiştir.⁵² Ebû Hayyân'ın fiil konusuna yukarıdaki bilgilerle başlaması bize göre iki dil arasında asıl ve fer konusundaki farka dikkatleri çekmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Zira Ebû Hayyân'ın ifadelerinden zımnen Arapçada ismin (mastar), Türkçede ise fiilin (emir fiil) asıl olduğuna vurgu vardır. Dolayısıyla Ebû Hayyân iki dil arasındaki asıl ve fer farkını göstermiştir.⁵³ Kanaatimizce Ebû Hayyân'ın Türkçedeki emir fiili asıl saymasının nedeni onu ek alabilen fiilin kökü olarak değerlendirmesinden dolayıdır. Ayrıca yukarıda ele aldığımız nekre ismin marife isimden önce tarif edilmesi ile fiilin kısımlarına emir fiil ile başlanması Türkçenin gramerini incelerken Ebû Hayyân'ın Arapça gramer kitaplarının etkisiyle asıl ve fer odaklı bir bakış açısına sahip olduğunun işaretidir.

Ebû Hayyân fiil başlığı altında mutasarrıf (çekimi olan) ve câmid (çekimi olmayan) fiiller konusunu da ele almıştır. Arapçada fiillerin mutasarrıf ve câmid olmak üzere iki kısımda⁵⁴ incelendiğini ifade eden Ebû Hayyân'a göre

⁵⁰ Daha detaylı bilgi için bk. Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 3/12; Şâtîbî, *el-Mekâsîdu's-şâfiye*, 1/474.

⁵¹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 120.

⁵² Ebû Hayyân, *İrtişâfu'd-ğarab*, 3/1353.

⁵³ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 120.

⁵⁴ Zeynüddin Hâlid b. Abdillâh Ezherî, *Şerhu't-Taşrih 'ale't-Tavâîh*, thk. Muhammed Bâsil Uyûn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/396; Nûruddin Ali b. Muhammed Üşmûnî, *Menhecû's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1/386; Sabbân, *Hâşiyetu's-Şabbân*, 1/401.

mutasarrıf ve câmid fiil Türkçede de bulunmaktadır. O, mutasarrıfa “tur”, “turrur”, “turdi” fiilini; câmide ise Arapçada “كان” fiiline mukabil olarak gösterdiği “idi” cevher fiilini örnek vermiştir. Ebû Hayyân bu fiilin “gönder” manasında kullanılışı haricinde emir ve muzârisinin kullanılmadığını kaydetmiştir. Dolaşısıyla o, Arapçada كان, يكون, كون şeklinde mutasarrıf bir fiilin Türkçe karşılığının câmid olduğunu iddia etmiştir.⁵⁵ Burada Ebû Hayyân Arapçada mutasarrıf kullanıma sahip olan bir fiilin Türkçede câmid olarak karşılık bulabileceğine değinerek aslında diller arasındaki farklılığa dikkat çekmiştir.

2.4. Türkçede Nevâsıh (İsim Cümlesini Etkileyen Yapılar) Lafızları

Ebû Hayyân nevâsıh başlığı altında Arapçada كان “idi”, صار “boldi”, بات “tünedi”, ليس “degül” gibi bazı nâkıs (كان fiili ve benzerleri) fiillerin yanı sıra كاد “-e yazdı” mukârebe (yaklaşma) fiilini ve أنشأ ve بدأ “başladı” gibi şurû (başlama) fiillerinin Türkçedeki karşılıklarını ele almıştır.⁵⁶ Ebû Hayyân صار anlamında kullanılan “boldi”⁵⁷ fiilini incelerken Türkçede şart manası içeren bir ismin bulunmadığını belirtmiştir. Ebû Hayyân’ın ifadelerine göre bu anlamı verebilmek için öncelikle isim sonra fiil ve ona bitişen şart harfi bulunmalıdır. Örneğin مَنْ صَارَ الْقَائِمَ أُجِبَهُ cümlesinin Türkçe tercümesi “Kim bolsa turgan sevgemen anı.” şeklinde yapılmalıdır. Bu cümlede kim “kimse” anlamında isim, bol- fiil ve “-sa” ise şart ekidir. Ayrıca Ebû Hayyân yukarıdaki cümleyi tahlil ederken Türkçede Arapçanın aksine gelecek zaman kastedilerek mâzî bir fiilin cümlede kullanılmayacağını zikretmiştir.⁵⁸ Ebû Hayyân’a göre yukarıdaki cümlede “turgan” ifadesi “ayakta duran” anlamında ve “boldi” fiilinin haberi (yüklem) konumundadır, “sevge” ise istikbâl ifade eden muzâri bir fiildir.⁵⁹

⁵⁵ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 121.

⁵⁶ Arapçada nevâsıh ifadesiyle isim cümlesinin önüne gelen ve cümlemin özne ve yüklemine irabını (kelimenin sonundaki hareke veya harf değişimi) değiştiren bazı fiil ve harfler kastedilmektedir. Bk. Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî, *Hem' u'l-hevâmi' fi şerhi Cem' i'l-cevâmi*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 1/307 vd.

⁵⁷ Özyetgin, Ebû Hayyân’ın nâkıs fiil olarak ele aldığı zikri geçen fiili yardımcı fiil kategorisinde değerlendirmiştir. Bk. Özyetgin, *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil*, 254.

⁵⁸ Örneğin إن مت على الإسلام دخلت الجنة “İslâm üzere ölürsen cennete girersin.” cümlesinde mâzî fiil gelecek zaman ifade etmektedir. Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi' u'l-fevâid* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabi, ts.), 1/44.

⁵⁹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 125.

2.5. Arapçadaki لعل ve كَانَ Kelimelerinin Türkçe Karşılıkları

Ebû Hayyân “keşke ve benzerleri” başlığı altında Arapçada لعل ve كَانَ kelimelerini de incelemiştir. Ona göre zikri geçen Arapça harflerin Türkçede harf olarak karşılıkları yoktur. Arapçadaki لعل harfinin Türkçede “bolgay” kelimesine karşılık geldiğini belirten Ebû Hayyân, “bolgay” ifadesinin Türkçede cümleye ihtimal anlamı kattığını ve Arapçada nâkıs fiil olarak kullanılan بصير (olmak) anlamında bir fiil olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca “bolgay” ve “kim” kelimesinin beraber kullanımına da temas etmiştir.⁶⁰ Dolayısıyla o, Arapçada ihtimal ifade eden harfin Türkçede bir fiil ile karşılık bulduğuna dikkat çekmiştir. Örneğin لَعْلٌ سَنَجْرُ جَاءَ cümlesini Türkçeye “Bolgay kim Sencer kelgey.” şeklinde tercüme⁶¹ etmiştir. Ona göre cümle “Sencer gelebilir.” anlamındadır.⁶² Ebû Hayyân kanaatimizce burada Türkçe öğrenmek isteyenlerin Arapça-Türkçe arasındaki bu farklı kullanımı göz önünde bulundurmaları gerektiğini ima etmektedir.

Ebû Hayyân كَانَ kelimesinin ise Türkçede “okşar”⁶³ fiiliyle ifade edilebileceğine değinmiştir. Örneğin o, “كَأَنَّ سَنَجْرَ أَسَدًا” cümlesini “Sencer aslanga okşar.”, “Okşar Sencer aslanga.” ve “Okşar aslanga Sencer.” şeklinde tercüme etmiştir.⁶⁴ Ebû Hayyân’ın Arapçada harf kategorisinde bulunan كَأَنَّ’nin Türkçede fiil ile karşılandığını belirtmesi diller arasındaki farklılığa vurgu içindir. Ayrıca Ebû Hayyân “bolgay” ile “okşar” fiillerinin cümle içerisinde kullanım farkına da temas etmiştir. Yukarıdaki cümlelerde görüldüğü üzere Ebû Hayyân “okşar” fiilinin “bolgay” fiilinden farklı olarak cümle içerisinde değişik biçimde sıralanabileceğine dikkat çekmiştir. Bu durum aslında Ebû Hayyân’ın “bolgay” kelimesini -her ne kadar fiil olarak ifade etse de- normal bir fiil gibi değerlendirmede olduğunu göstermektedir. Zira “bolgay” ve “kim” kelimelerini birlikte

⁶⁰ Özyetgin de Ebû Hayyân’ın bu görüşüne işaret etmiştir. Bk. Özyetgin, *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil*, 169.

⁶¹ Kanaatimize göre “kelgey” fiili gelecek zamanı ifade ettiğinden Ebû Hayyân’ın örnekte verdiği Arapça جاء fiilinin muzâri gelmesi gerekmektedir.

⁶² Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 127.

⁶³ Konuyla ilgili Ebû Hayyan yanlış anlaşılmayı önlemek adına Türkçede kullanılan “gibi” ve “-lAyIn” ifadelerinin her ne kadar كَانَ anlamında kullanıldıklarını ifade etse de aslında bunların “misil” kelimesinin mürâdifi olduklarını belirtmiştir. Bk. Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 127 vd.

⁶⁴ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-İdrâk*, 128.

kullanarak cümleye ihtimal ifadesi vermesi⁶⁵ aslında bunları birleşik bir yapı olarak gördüğünün işaretidir.

2.6. Türkçede İstifhâm (Soru) Üslûbu

Ebû Hayyân Arapçada olduğu gibi Türkçede de soru edatlarının soru ismi ve soru harfi olmak üzere iki kısma ayrıldığını zikretmiştir.⁶⁶ Bununla beraber Arapça ve Türkçe cümle yapısında soru edatının kullanım farklılığına temas etmiştir. Bilindiği gibi Arapçada ister isim ister harf olsun her bir soru edatının cümlelerin evvelinde olması zorunludur.⁶⁷ Türkçede böyle bir zorunluluğun olmadığına işaret eden Ebû Hayyân, eserinde farklı yerlerde konuya dair oluşturduğu soru cümleleriyle iki dil arasındaki farklı kullanıma vurgu yaparak Türkçe öğrenmek isteyenlerin bu hususu göz önünde bulundurmaları gerektiğini ima etmiştir. Örneğin “Sencer kanı? (hani, nerede)”⁶⁸ ve “Kanı Sencer?” cümlelerini tahlil eden Ebû Hayyân, birinci cümlede haberin (kanı) mübtedâdan sonra ikinci cümlede ise önce kullanıldığını zikretmiştir. Bunun Türkçeye özgü bir kullanım olduğunu ifade etmekle beraber soru isminin tehîrinin Türkçede asıl olduğunu da belirtmiştir. Ebû Hayyân aynı zamanda mübtedânın soru edatı olduğu durumlarda da Türkçede soru isminin tehîr edilebileceğini kaydetmiştir. Örneğin Arapçada مَنْ فِي الدَّارِ cümlesini Türkçeye “Kimdir evde?” ve “Evde kimdir?” şeklinde tercüme etmiştir. Dolayısıyla soru edatı olarak cümlede yer bulan mübtedânın takdîm ve tehîrinin mümkün olduğunu göstermiştir.⁶⁹ Ebû Hayyân bu konuya dair örnekleri nevâsîh kısmında da ele almıştır. Örneğin مَتَى صِرْتُمْ عُلَمَاءَ cümlesinin Türkçede “Kaçan boldunuz bilgiler?” ve “Bilgeler kaçan boldunuz?” şeklinde tercümesinin mümkün olduğunu zikrederek soru edatının cümlede farklı konumlarda bulunabileceğine işaret etmiştir.⁷⁰

⁶⁵ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 127 vd.

⁶⁶ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 131.

⁶⁷ Arapçada soru edatları cümlelerin evvelinde kullanılır. Bk. Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 2/128; Abdulkâhir b. Abdirrahmân Cürcânî, *Kitâbu'l-mukteşid fî şerhi'l-Îzâh*, thk. Kâzım Bahr el-Mercân (Irak: Dâru'r-Reşid, 1982), 1/225.

⁶⁸ Toparlı vd., “kanı”, 125.

⁶⁹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 122.

⁷⁰ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 124.

Ebû Hayyân Arapçada soru ismi olan كيف kelimesinin⁷¹ Türkçedeki karşılığının “neçük”⁷² olduğunu belirttiikten sonra zikri geçen kelimenin Türkçedeki farklı kullanımına vurgu yapmıştır. Ebû Hayyân’ın ifadelerine göre Türkçede “nasıl” kelimesi “Neçük turdun?” örneğinde görüldüğü gibi bir fiile soruluyorsa fiilin önünde bulunması gerekir. Buna mukabil “Sencer neçük turmuşdur?” örneğinde görüldüğü üzere isim cümlesinde⁷³ “neçük” soru edatının önde olma zorunluluğu yoktur. Hâlbuki Arapçada soru edatı hem fiil hem de isim cümlesinde önde olmak zorundadır.⁷⁴

Ebû Hayyân Arapçadaki من ve ما soru isimlerinin Türkçede “kim” ve “ne” sorularına karşılık geldiğini ve “ne” soru edatının “kim”den daha umumi olduğunu ifade ettikten sonra bu soru edatlarının sadece isim cümlesiyle kullanıldığını ifade ederek Arapça-Türkçe arasındaki bu farklı kullanıma işaret etmiştir.⁷⁵ Bilindiği gibi Arapçada zikri geçen soru isimleri hem isim hem de fiil cümlesinde kullanılmaktadır.⁷⁶

2.7. Türkçede Hâl (Durum Zarfı)

Ebû Hayyân Türkçede Arapçada olduğu gibi hâl⁷⁷ kategorisinin olduğunu zikrederek konuya giriş yapmıştır. Hatta yazı dilinde fiilin sonunda bulunan و “vâv” ve ا “elif” harflerinin hâlin alametleri olduğunu kaydetmiştir. Örneğin Ebû Hayyân dönemin Arap harfleriyle yazılan Türkçesinde يوري كلو “Yüri kelü.” cümlesinde كلو fiilindeki “vâv” harfinin ve يوري صورا “Yüri sora.” cümlesinde صورا fiilindeki “elif” harfinin hâl edatı olarak kullanıldığını beyan etmiştir. Ebû Hayyân Türkçede hâl kategorisiyle ilgili doyurucu bilgiler vermekle beraber iki dil arasındaki hâl ve sâhibu’l-hâlin (hâlin durumunu açıkladığı kelime)

⁷¹ Arapçada كيف soru isminin kullanımı için bk. Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb ‘an kütübi’l-e’ârîb*, thk. Fahrüddîn Kabâve (İstanbul: Dâru’l-Lubâb, 2018), 272 vd.

⁷² Zikri geçen kelime “neçük” şeklinde de okunmuştur. Bk. Güner, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, 301, 318; Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, 91.

⁷³ Ebû Hayyân Arapça isim ve fiil cümlesi mantığıyla konuya yaklaşmaktadır.

⁷⁴ Ebû Hayyân, *Kitâbu’l-idrâk*, 132.

⁷⁵ Ebû Hayyân, *Kitâbu’l-idrâk*, 132.

⁷⁶ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 376, 409.

⁷⁷ Hâl Türkçede durum zarfları içerisinde yer alır. Bk. Haydar Ediskun, *Türk Dil Bilgisi Sesbilim-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999), 278; Cemal Işık, “Arapça İle Türkçe Arasındaki Temel Farklar”, *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2015), 132.

kullanım şekliyle ilgili farklılıklara da dikkat çekmiştir. Örneğin o, Türkçede sâhibu'l-hâlin müfred, tesniye ve cemi olmasına bakılmaksızın hâlin müfred olması gerektiğini bildirmiştir.⁷⁸ Hâlbuki Arapçada hâlin sâhibu'l-hâle sayı bakımından uyması gerekmektedir.⁷⁹

Ebû Hayyân Arapçada sâhibu'l-hâlin istisnâî kullanımlar dışında cümlede marife geldiğini belirttikten⁸⁰ sonra Türkçede hem marife hem de nekre kullanılabileceğine değinerek Türkçedeki farklı kullanıma temas etmiştir. Örneğin o hâlin nekre gelişine "Er keldi küle." cümlesini örnek vermiş ve bunu Arapçaya جاء رَجُلٌ ضاحِكًا⁸¹ şeklinde tercüme etmiştir.⁸²

Ebû Hayyân'ın hâl konusunu işleyiş tarzına bakıldığında Arapça gramer kurallarının Türkçeye uyarlandığı müşahede olunacaktır. Zira hâlin müfred⁸³ veya cümle olarak gelmesinden sâhibu'l-hâlin marife veya nekre olarak kullanımına kadar hemen hemen konuya dair bütün meseleler Ebû Hayyân tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir. Kanaatimizce bu durum onun iki dilde de vukûfiyetini göstermesi açısından önemlidir.

2.8. Türkçede Mastarın Mamulü (Mastarın Nesneyle Kurduğu İlişki)

Ebû Hayyân Arapçada mastarın âmil konumunu Türkçe cümle yapısına uyarlayarak mastarla ilişkili mefûlun bihin (yükleme hâli, nesne) takaddümü hususuna vurgu yapmıştır. Dolayısıyla Ebû Hayyân iki dil arasında mastarın ameli⁸⁴ meselesini karşılaştırmıştır. Türkçenin yapısı gereği âmil teorisi bulunmasa da Ebû Hayyân Türkçenin kurallarını Arap dilinin kaideleriyle açıkladığı

⁷⁸ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 137.

⁷⁹ Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 2/359 vd.

⁸⁰ Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Muhammed el-Esedî İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, thk. İmîl Bedî Yâkub (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 2/17; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl*, 9/60; Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer İbnü'l-Verdî, *Tahrîrü'l-ḥaşâşa fi teysîri'l-ḥulâşa*, thk. Abdullâh b. Alî (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2008), 1/321.

⁸¹ Kanaatimizce Ebû Hayyân'ın Arapça cümlede hâli nekre olarak getirmesi Türkçedeki durumu izah içindir. Bütün nüshalarda Arapça cümlede hâl nekre olarak getirilmiştir. Nüshalar için bk. Aldemir, *Yabancılar Türkçe Öğretiminde Kaynak Eserler*, 668 vd.

⁸² Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 138.

⁸³ Burada müfreden kasıt hâlin cümle olmamasıdır.

⁸⁴ Arapçada mastarın ameli ile ilgili gerekli şartlar için bk. İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 4/82 vd.; Bedruddîn Hasen b. Ümmü Kâsım Murâdî, *Tevfîhu'l-mekâşid ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyye İbn Mâlik*, thk. Abdurrahmân Alî Süleymân (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabi, 2008), 2/840.

için bu konuyu incelemiştir. Ebû Hayyân'a göre Türkçede yükleme hâli ekinin açık olmasından dolayı cümle dizimi daha esnektir. Örneğin Türkçede "Sencer urmaki (urmakluğı) Sunkurni katidur." şeklinde ifade edilen cümle "Sunkurni Sencer urmaki katidur." veya "Sencer urmaki Sunkurni katidur." gibi farklı biçimlerde kurulabilir. Buna karşılık Arapçada mastarla ilişkili nesne âmiline ta-kaddüm edemez. Örneğin yukarıda verilen Türkçe cümlelerin Arapça tercümesi سنقر ضرب سنقر شديد şeklinde yapılmaktadır. Bu cümlede ضرب mastarı سنقر ismini mefûlun bih olarak nasb etmiştir. Bu sebeple Türkçenin aksine سنقر kelimesinin ضرب mastarından önce kullanılması doğru değildir.⁸⁵

Görüldüğü üzere Ebû Hayyân diller arasında ögelerin cümledeki konumlarını Arapça dil kurallarıyla açıklamaya çalışmaktadır. Fakat o günkü şartlarda bu durumun normal olduğu söylenebilir. Zira Ebû Hayyân'ın elinde Türkçe gramere dair yazılmış herhangi bir eser bulunmamaktadır. Hatta kendi çalışmasının bu konudaki ilk eser olduğu düşünüldüğünde Türkçenin yabancı dil olarak Araplara öğretilmesi noktasında Ebû Hayyân'ın Türkçe söz dizimi kurallarını Arapça söz dizimi kurallarına göre açıklama yöntemi garipsenmemelidir.

2.9. Türkçede Temyîz (Ayrıntı, Açıklama)

Temyîz, Arapçada kendisinden önce gelen anlamı kapalı kelimeyi veya cümleyi açıklamak için getirilen isimdir. Cümleyi açıklayan temyîz aslında anlamsal olarak cümlelerin fâili veya mefûludur.⁸⁶ Örneğin اِرْدَادَ عَلِيٍّ عِلْمًا "Ali'nin ilmi arttı. (Ali ilim bakımından yüceldi.)" cümlesinde علما kelimesi temyîz, علي kelimesi ise fâildir. Fakat Arapçada bu cümlelerin aslı اِرْدَادَ عِلْمٍ عَلِيٍّ "Ali'nin ilmi arttı." şeklindedir. Görüldüğü üzere birinci cümledeki temyîzin aslı fâildir. Ebû Hayyân, cümleyi açıklayan temyîz çeşidinin Türkçede bulunmadığını belirterek iki dil arasındaki farka dikkat çekmiştir.⁸⁷

⁸⁵ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 141.

⁸⁶ Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-vâfi*, 2/389 vd.

⁸⁷ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 143.

2.10. Türkçede Hurûf-ı İzâfet (Harf-i cerler)

Ebû Hayyân Arapçada⁸⁸ olduğu gibi Türkçede de izâfetin harfli (harf-i cer ve isim) ve harfsiz (isim tamlaması) olarak iki kısma ayrıldığını belirterek iki dil arasındaki izâfet harfleri hususunda farklı kullanımlara değinmiştir. Örneğin Arapçada هَذَا لِسُنْجَر cümlesinde ل "lâm" harf-i ceri kelimenin önünde, yani bir nevi ön ek olarak kullanılmaktadır. Ebû Hayyân aynı anlamı veren eklerin Türkçede Arapçanın aksine kelimenin sonuna bitiştiğini zikretmiştir. Örneğin yukarıdaki cümlenin Türkçe karşılığı "Bu Sencernindir." cümlesinde görüldüğü gibi iyelik eki kelimenin sonuna bitişmektedir.⁸⁹ Ebû Hayyân zikri geçen harf-i cer ve Arapçadaki diğer harf-i cerlerin Türkçedeki karşılıklarını örneklerle açıklayarak iki dil arasındaki farkı Türkçeyi öğrenmek isteyenlerin dikkatine sunmuştur.

2.11. Türkçede İsim Tamlaması

Ebû Hayyân Arapçada harfsiz izâfet olarak adlandırdığı izâfet terkîbinin (isim tamlaması) Türkçede nasıl yapıldığına ve izâfetin yapılış şekli ile ilgili iki dil arasındaki farka değinmiştir. Türkçede izâfete muzâfun ileyh (tamlayan) ile başladığını belirterek Arapça⁹⁰ ve Türkçedeki izâfet terkîbinin farklı kurulduğuna işaret etmiştir. Örneğin Ebû Hayyân قام غلام سنجر ifadesini Türkçeye "Sencer kuli turdi." şeklinde tercüme etmiştir. Görüldüğü üzere Arapçada غلام سنجر dizilimindeki isim tamlaması Türkçeye "Sencer kuli" diziliminde aktarılmıştır.⁹¹ Yani Arapça ve Türkçede muzâf (tamlanan) ve muzâfun ileyhin konumları yer değiştirmiştir. Ebû Hayyân bu farka temas ederek âdeta Türkçe isim tamlamasının doğru biçimde kurulması gerektiğini vurgulamaktadır. Zira bu farkın vurgulanması Türkçenin isim tamlaması yapısının göz ardı edilmemesi gerektiğine dair Ebû Hayyân'ın bu dili öğrenmek isteyenlere bir uyarısı olarak görülmelidir.

⁸⁸ Arapçada hurûf-ı izâfet için bk. Mahmûd b. Ömer Zemahşeri, *el-Mufaşşal fi şan'ati'l-i'râb*, thk. Alî Ebû Mîlhim (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993), 379; Cemalüddîn Osmân b. Ömer İbnü'l-Hâcib, *Emâli ibn Hâcib*, thk. Fahr Sâlim Süleymân Kadâre (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1989), 1/353.

⁸⁹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 144.

⁹⁰ Arapçada izâfet terkîbi için bk. Hasen b. Ahmed Ebû Alî el-Fârisî, *Îzâhu'l-'Aşudî*, thk. Hasan Şâzelî Ferhûd (Mısır: Dâru't-Te'lif, 1969), 267 vd; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufaşşal*, 2/125 vd.

⁹¹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 146.

2.12. Türkçede Sıfat Tamlaması

Ebû Hayyân Arapçaya dair telif ettiği eserinde tevâbi (önceki kelimeye tâbi olanlar) başlığı⁹² altında ele aldığı sıralamayı *Kitâbu'l-idrâk*'te de uygulamıştır. Zira her iki eserde de ilk olarak sıfat tamlamasıyla tâbiler konusuna giriş yapmıştır. Türkçede sıfatın mevsûftan (nitelenen) önce kullanılması gerektiğini belirterek ve aslında iki dil arasındaki kullanım farkına işaret etmiştir. Örneğin Arapçada⁹³ *أُبْصِرَتْ رَجُلًا عَاقِلًا* cümlesinde *عَاقِلًا* ifadesi sıfat tamlamasıdır. Burada *عَاقِلًا* sıfat, *رَجُلًا* ise mevsûftur. Görüldüğü gibi sıfat nitelenen kelimedenden sonra kullanılmıştır. Hâlbuki aynı cümle Türkçeye aktarıldığında “Kördüm bir uslu er.” şeklinde “uslu” sıfatının “er” kelimesinden önce kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla Türkçede Arapçanın aksine sıfat nitelenen isimden önce kullanılmalıdır. Ebû Hayyân, ayrıca iki dil arasında başka bir farka daha vurgu yapmıştır. Zira o, Arapçada sayı bakımından sıfat mevsûf uyumu arandığını, buna karşılık Türkçede böyle bir zorunluluğun bulunmadığını belirtmiştir. Örneğin Türkçede “İki uslu er gördüm.” cümlesinde sıfat ikil (tesniye) yapılmakla birlikte nitelenen tekil olarak kalabilmektedir. Ayrıca Ebû Hayyân “uslu erenler” örneğindeki gibi Türkçe sıfat tamlamasında sıfatın tekil, nitelenen ismin çoğul olarak kullanılabileceğine değinerek bu durumun Arapçanın hilafına olduğunu zikretmiştir.⁹⁴

2.13. Türkçede Atıf (Bağlaç/Bağlama Unsuru) Harfleri

Ebû Hayyân atıf başlığı altında Arapçada atıf harfi olarak isimlendirilen bağlaçların Türkçedeki karşılıklarını vermiştir. Arapçadaki *و* “vâv” ve *لَا* “lâ” harflerinin⁹⁵ bağlaç şeklinde Türkçede mürâdiflerinin olmadığını belirterek iki dil arasındaki farka dikkat çekmiştir. Öncelikle Arapçada “vâv” bağlacının o dönem kullanılan Türkçede bir karşılığının olmadığını, Türkçede iki ya da daha

⁹² Ebû Hayyân, *İrtisâfu'd-darab*, 4/1907.

⁹³ Arapçada sıfat tamlaması hakkında geniş bilgi için bk. Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh Süheylî, *Netâicu'l-fiker fi'n-naḥv*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvaz (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1992), 74; Ebü'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen Çârperdî, *el-Muğnî fi 'ilmi'n-naḥv*, thk. Kâsım el-Mûşî Ebû Muhammed Enes (Beirut: Dâru Sâdır, 2011), 37 vd.; Üşmûnî, *Menhecû's-sâlik*, 2/315 vd.

⁹⁴ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 147 vd.

⁹⁵ Arapçada atıf harfleri ve cümlede kullanımları için bk. İbn Ya'îş, *Şerḥu'l-Mufaşşal*, 2/276 vd.; İbn Mâlik, *Şerḥu't-Teshîl*, 3/343 vd.

fazla kelimenin yekdiğerine atfı yapılmak istendiğinde aralarında herhangi bir bağlaç kullanılmadan cümlelerin inşa edildiğini belirtmiştir. Bu duruma, içerisinde “vâv” atfı harfi bulunan قَامَ سُنْجَرٌ وَسُنْقَرٌ cümlesinin “Sencer Sunkur turdular.” şeklindeki tercümesini örnek vererek cümlede herhangi bir bağlacın bulunmadığını kaydetmiştir.⁹⁶

Ebû Hayyân, قَامَ سُنْجَرٌ لَا سُنْقَرٌ cümlesini “Sencer turdi Sungur turmadi.” şeklinde Türkçeye tercüme ederek Arapçadaki “lâ” atfı harfinin Türkçede mürâdîfinin olmadığına da vurgu yapmıştır.⁹⁷ Zira Arapçada “lâ” atfı harfi ile yapılan olumsuzluk ifadesi, Türkçenin sondan eklemeli bir dil olmasından dolayı fiile getirilen “-mA” olumsuzluk ekiyle tercüme edilmektedir.

2.14. Türkçede Te’kîd (Vurgu) Üslûbu

Ebû Hayyân te’kîd konusunda Arapçada olduğu gibi lafzî ve manevî⁹⁸ te’kîdin Türkçede de kullanıldığını ifade etmiştir. Lafzî te’kîdin herhangi bir lafzın tekrarından ibaret olduğunu örneklerle açıkladıktan sonra manevî te’kîdin Türkçede bazen mastar bazen de te’kîd için kullanılan özel lafızlarla yapıldığını belirtmiştir. Konuyla ilgili örnekler vererek Arapçada kullanılan te’kîd⁹⁹ lafızlarının Türkçede hangi kelimelere karşılık geldiklerini tespit etmeye çalışmıştır. Ebû Hayyân Arapçada manevî te’kîd lafzı olarak çokça kullanılan عَيْن kelimesinin mürâdîfinin Türkçede bulunmadığını, zira “Sencer turdi közi.” cümlesinde görüldüğü gibi zikri geçen kelimenin bu dilde te’kîd için doğru lafız olmadığını iddia etmiştir.¹⁰⁰ Ebû Hayyân’ın عَيْن kelimesinin mürâdîfinin Türkçede yer almadığına dair ifadelerinin kanaatimizce bu başlık altında zikredilmemesi gerekmektedir. Çünkü zaten kendisi manevî te’kîd için Arapçadaki نَفْس kelimesinin karşılığı olarak Türkçede “özi” ifadesinin kullanıldığını söyleyerek “Sencer oturdi özi.” şeklinde bir cümleyi örnek vermiştir.¹⁰¹ Bu manada Arapçada عَيْن ve نَفْس kelimelerinin kullanım alanı farklı değildir. Ayrıca عَيْن kelimesinin Türkçe mürâdîfinin sadece gözle sınırlı tutulması da uygun

⁹⁶ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 149 vd.

⁹⁷ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 150.

⁹⁸ Lafzî te’kîd bir kelimenin veya cümlelerin tekrarlanması ile yapılır. Manevî te’kîd ise عَيْن، نَفْس، كَلِمَةٌ gibi bazı kelimelerle yapılır. Bk. Râcihî, *et-Taṭbîku'n-naḥvî*, 434 vd.

⁹⁹ Arapçada te’kîd üslubu için bk. İbn Mâlik, *Şerḥu't-Teshîl*, 3/289 vd.

¹⁰⁰ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 151.

¹⁰¹ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 151.

değildir. Zira Kıpçak Türkçesinde عين ifadesinin hakiki anlamı dışında “kendisi” anlamında da kullanıldığı bilinmektedir.¹⁰²

Ebû Hayyân te’kîd konusunda Türkçe ve Arapça arasında belirgin bir farka daha işaret etmiştir. Bilindiği üzere Arapçada manevî te’kîdde te’kîd edilen kelimenin marife olması gerektiği genel kabul görmüştür.¹⁰³ Ebû Hayyân Türkçede te’kîdin nekre kelimelere de yapılacağını zikrederek aslında iki dil arasındaki farka da temas etmiştir. Ebû Hayyân’a göre Türkçede ister taksimi mümkün olsun ister mümkün olmasın her hâlükârda nekre isimlerin te’kîdi yapılabilir. O, bölünebilen (parçalara ayrılabilen) nekreye “Yidüm bir etmekni barçasını.”, bölünemeyen nekreye ise “Turdi bir er özi.” cümlelerini örnek göstermiştir.¹⁰⁴ Ebû Hayyân’a göre “bir etmek” ve “bir öz” ifadeleri nekre olmalarına rağmen “barçasını” ve “özi” kelimeleriyle te’kîd edilmişlerdir.

2.15. Türkçede Bedel Çeşitleri

Ebû Hayyân Arapçada olduğu gibi Türkçede de bedelin¹⁰⁵ bedel-i kül, bedel-i ba’z ve bedel-i iştîmâl olarak üç kısma ayrıldığını ifade etmiştir. Bedel-i küle örnek olarak قَامَ سَنْجَرٌ أَخُوكُ cümlesini getirmiş ve Türkçeye “Turdi Sencer karındaşın.” şeklinde tercüme etmiştir. Böylece bedel-i küle örnek verilen أَخُوكُ kelimesinin Türkçe cümlede “karındaş” kelimesiyle karşılandığını kaydetmiştir. Dolayısıyla o, “karındaş” kelimesini bedel-i kül olarak değerlendirmiştir. Bedel-i ba’za örnek olarak ise أَكَلْتُ الرَّغِيفَ نِصْفَهُ cümlesini getirerek Türkçeye “Yidüm bir etmek yarusuni.” şeklinde tercüme etmiştir. Görüldüğü üzere Arapça cümledeki نِصْفَهُ kelimesinin mürâdifi “yarusuni” ifadesi Ebû Hayyân tarafından

¹⁰² Toparlı vd., “ayn”, 18.

¹⁰³ Bu konuda Kûfe dil ekolünün farklı görüşü bulunmaktadır. Bk. İbn Ya’iş, *Şerhu’l-Mufaşşal*, 2/227 vd; İbn Mâlik, *Şerhu’t-Teshîl*, 3/296.

¹⁰⁴ Ebû Hayyân, *Kitâbu’l-idrâk*, 151.

¹⁰⁵ Bedel Arapçada kendisinden önce gelen kelimenin ya kendisini/bütünü ya bir parçasını ya da bir özelliğini belirten kelimedir. Örneğin جاء صديقي أحمد “Arkadaşım Ahmed geldi.” cümlesinde أحمد kelimesi صديقي kelimesini açıklamaktadır. Bu cümlede أحمد bedel-i küldür. قَرَأْتُ الكِتَابَ نِصْفَهُ “Kitabın yarısını okudum.” cümlesinde نِصْفُ kelimesi bütünü bir parçasını ifade ettiğinden bedel-i ba’zıdır. اعجبنى علي علمه “Ali’nin ilmi hoşuma gitti.” cümlesinde علم kelimesi Ali’nin özelliğini açıkladığından bedel-i iştîmâldir. Arapçada bedel ve çeşitleri için bk. Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed Nâzirü’l-Ceyş, *Temhîdu’l-kavâ’id bi şerhi Teshîli’l-fevâid*, thk. Alî Muhammed Fâhir (Kahire: Dâru’s-Selâm, 2007), 7/3389 vd; Sabbân, *Hâşiyetu’ş-Şabbân*, 3/183 vd.

bedel-i ba' za örnek verilmiştir. Ayrıca Ebû Hayyân Türkçede bedel-i iştimalin varlığından bahsetse de ona göre bu husus teyide muhtaçtır. Çünkü o, "سَرْنِي سَنَجْر ضَرْبِه" cümlesinin Türkçe tercümesinin "Sevindurdi meni Sencer urmakı." şeklinde bedel-i iştimalle örnek olarak sunulduğunu zikretmekle beraber bu yapının kıyasen olduğunu iddia etmiştir. Zira kendisi yukarıda Türkçe cümlede verdiği örneğin aslında "Sevindüm Sencer urmakıdan." şeklinde işitildiğini kaydetmiş ve bu cümlenin bedel-i iştimal için uygun bir örnek olmadığını belirtmiştir. Ayrıca Türkçede bu durumun araştırılması gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁶

Yukarıda Ebû Hayyân'ın ifadelerinden bedel-i iştimal konusunda iki dil arasında farkın olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Ebû Hayyân'ın Türkçe verdiği örneklerin farklı kaynaklardan beslendiği anlaşılmaktadır. Zira bizatihi kendisi, verdiği örneğin üzerinde durulması gerektiğini belirterek bu duruma işaret etmiştir. Aslında Ebû Hayyân'ın bu yaklaşımı hedef dilin doğru öğrenilmesine yönelik çabasının bir tezahürüdür.

2.16. Türkçede Şart Üslûbu

Ebû Hayyân şart başlığı altında Arapça şart edatlarının Türkçe karşılıklarını bulmaya çalışmıştır. Ona göre Arapça ile Türkçe şart cümlesi arasında genel bir farklılık söz konusudur. مَنْ تُضْرِبُ أَضْرِبُ cümlesine bakıldığında Arapçada şart anlamı isme verilmekte, ayrıca fiile herhangi bir ek getirilmemektedir. Farklı bir ifadeyle Arapçada isme şart manası verilerek isimle iktifa edilmektedir. Hâlbuki Türkçede ise "Kimni ursan urgamen. (Kimi döversen döverim.))" örneğine bakıldığında isim şart anlamından tecrit edilerek bu anlamın fiile bitişen harfe taşındığı görülmektedir.¹⁰⁷ Dolayısıyla Ebû Hayyân'a göre şart cümlesinin inşasında iki dil arasında kayda değer bir fark vardır ve bu durum göz ardı edilmemelidir.

Sonuç

Ebû Hayyân el-Endelûsî ünlü bir Arap filoloğu olmasının yanında yabancılarla (Araplara) dönemin Türkçesini öğretmek amacıyla kaleme aldığı *Kitâbu'l-idrâk li lisâni'l-Etrâk* adlı çalışmasıyla Türk dili tarihinde önemli şahsiyetlerden birisidir. Eserini bizatihi bu dili konuşan güvenilir kaynaklardan

¹⁰⁶ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 151 vd.

¹⁰⁷ Ebû Hayyân, *Kitâbu'l-idrâk*, 153.

birebir görüşme yöntemiyle hazırlamış ve ulaştığı dilsel malzemeyi üç farklı alanda derleyip bir nevi dil öğretim metodu oluşturmuştur. Aslında Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ile başlayan ve birincil ağızlardan derlenen dilsel malzeme ile Arap dilinin kurallarını belirleme yöntemi Ebû Hayyân ile yüzyıllar sonra Türkçe bir dil öğretim seti inşasında kullanılmıştır. Dolayısıyla Ebû Hayyân bir geleneğin yıllar sonra farklı bir dilde yeniden canlanmasına vesile olmuştur. Zira o, Arapçada vakıf olamadığı bu yöntemi Türkçe bir eserde uygulama fırsatı bulmuştur.

Ebû Hayyân Türk diline ve lehçelerine olan hakimiyetini eserinde göstermektedir. Gramer kurallarını izahta kullandığı örnek cümleleri özenle seçtiği söylenebilir. Bununla beraber Türkçe dilbilgisi kurallarını Arapça kaidelerden yola çıkarak oluşturmaya çalıştığı müşahede edilmektedir. Bazı konular hariçinde Arapçadaki birçok nahvî meseleyi Türkçeye uyarlamakta bir problem görmemiştir.

Ebû Hayyân eserinde birçok yerde ya sarahaten ya da zımnın iki dil arasındaki farklara dikkat çekmektedir. Kanaatimize göre Ebû Hayyân Türkçe öğrenmek isteyen Araplara, Arapça gramere uymayan yapılar hususunda dikkatli olmalarını tavsiye etmekte ve Türkçenin doğru öğrenilmesini hedeflemektedir. Öte yandan kanaatimizce Arapça ve Türkçe arasında Ebû Hayyân'ın fark olarak işaret ettiği bazı hususlar aslında Arapçada bulunan bazı dil nazariyelerinden kaynaklanmaktadır. Türkçede mastarın kullanımını âmil teorisi üzerinden izaha yönelmesi buna güzel bir örnektir. Ayrıca Türkçede nekrenin marife isme göre asıl olduğuna dair Ebû Hayyân'ın ifadeleri bazı konulara asıl ve fer nazariyesi bağlamında yaklaşıldığını göstermektedir.

Ebû Hayyân gerek sözlük gerekse gramer alanında kendisinden sonra gelen birçok çalışmaya kaynak teşkil etmiştir. Bu yönüyle yaşadığı dönemdeki Türkçenin günümüze aktarılmasında önemli bir rol oynamıştır.

Kaynakça

- Aldemir, Ünal. "Nüşhâlar Işığında Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN* 67 (2019), 65-86.
<https://doi.org/10.32925/tday.2019.20>

- Aldemir, Ünal. *Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kaynak Eserler (Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Atrâk Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990.
- Bican, Gülşat. "Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk'ın Yabancılara Türkçe Öğretimi Açısından İncelenmesi". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 16/44 (2019), 359-376.
- Biçer, Nurşat. "Hunlardan Günümüze Yabancılara Türkçe Öğretimi". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1/4 (2012), 107-133. <https://doi.org/10.7884/teke.100>
- Bozaslan, Mehmet. "Talas Savaşı'nın İslam Tarihindeki Önemi ve Türklerin Müslüman Oluşunda Etkili Olan Unsurlar". *Academic Social Resources Journal* 5/14 (2020), 291-296. <http://dx.doi.org/10.31569/ASRJOURNAL.38>
- Bulut, Adem. *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk'te İsimler-Dîvânü Lüğati't-Türk ve Kıpçak Sözcükleriyle Karşılaştırma-*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Cürcânî, Abdulkâhir b. Abdirrahmân. *Kitâbu'l-mukteşid fi şerhi'l-Îzâh*. thk. Kâzım Bahr el-Mercân. 2 Cilt. Irak: Dâru'r-Reşid, 1982.
- Çârperdi, Ebû'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen. *el-Muğnî fi 'ilmi'n-naḥv*. thk. Kâsım el-Mûşî Ebû Muhammed Enes. Beyrut: Dâru Sâdır, 2011.
- Doğan, Yusuf. "Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 20/2 (2016), 329-348. <https://doi.org/10.18505/cuid.275756>
- Ebû Alî el-Fârisî, Hasen b. Ahmed. *Îzâhu'l-'Aḥudî*. thk. Hasan Şâzelî Ferhûd. Mısır: Dâru't-Te'lif, 1969.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelüsî. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi Şerhi kitâbi't-Teshîl*. thk. Hasen Hindâvî. 14 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1997.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelüsî. *İrtişâfu'd-ḡarab min lisâni'l-'Arab*. thk. Recep Osmân Muhammed. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1998.

- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Endelüsî. *Kitâbu'l-idrâk li lisâni'l-Etrâk*. thk. Ahmet Caferoğlu. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1930.
- Ediskun, Haydar. *Türk Dil Bilgisi Sesbilim-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak/Basım/Yayın/Tanıtım, 2013.
- Ezherî, Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh. *Şerhu't-Taşrih 'ale't-Tavdîh*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Güner, Gâlip. *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2020.
- Hasan, Abbâs. *en-Nahvu'l-vâfi me'a rabtîhî bi'l-esâlîbi'r-refî'a ve'l-hayâti'l-luğaviyyeti'l-müteceddide*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1966.
- Işık, Cemal. "Arapça İle Türkçe Arasındaki Temel Farklar". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (2015), 119-146.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Evâdahu'l-mesâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2011.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*. thk. Fahrüddîn Kabâve. İstanbul: Dâru'l-Lubâb, 2018.
- İbn Hişâm, Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf. *Şerhu Şuzûri'z-zeheb fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*. thk. Abdulganî ed-Dakr. Dımaşk: eş-Şeriketü'l-Müttahidetü li't-Tevzî', 1984.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb. *Bedâi'u'l-fevâid*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, ts.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâi el-Endelüsî. *Şerhu'l-Kâfiyyeti's-şâfiye*. thk. Abdulmunim Ahmed Herîdî. 5 Cilt. Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1982.
- İbn Mâlik, Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh et-Tâi el-Endelüsî. *Şerhu't-Teshîl*. thk. Abdurrahmân es-Seyyid, Muhammed Bedevî. 4 Cilt. Kahire: Dâru Hecer, 1990.

- İbn Ya'îş, Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn Muhammed el-Esedî. *Şerhu'l-Mufaşşal*. thk. İmîl Bedî Yâkub. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İbnü'l-Esir, Mecdüddîn Mübârek b. Esîruddîn Muhammed. *el-Bedî' fi 'ilmi'l-'Arabîyye*. thk. Fethî Ahmed Alâeddîn. 2 Cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1999.
- İbnül-Habbâz, Ahmed b. el-Hüseyn. *Tevcîhu'l-lume'*. thk. Fâyiz Zekî Muhammed Diyâb. Mısır: Dâru's-Selâm, 2007.
- İbnü'l-Hâcib, Cemalüddîn Osmân b. Ömer. *Emâli ibn Hâcib*. thk. Fahr Sâlim Süleymân Kadâre. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1989.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer. *Tahrîrû'l-ħaşâşa fi teysîri'l-Ĥulâşa*. thk. Abdullâh b. Alî. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2008.
- İbnü'n-Nâzım, Bedruddîn Muhammed b. Muhammed. *Şerhu İbni'n-Nâzım 'alâ Elfiyye İbn Mâlik*. thk. Muhammed Bâsil Uyûn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr b. Muhammed b. es-Serî. *el-Uşûl fi'n-naĥv*. thk. Abdülhüseyn el-Fetlî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Kafes, Mahmut. "Ebû Hayyân el-Endelüsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kalafat, Şermin. "Eski Anadolu Türkçesinde Yalancı Tanımlık (Artikel): 'ol' İşâret Sıfatı". *Journal of Turkish Studies Özel Sayı 1 (Aralık 2021)*, 185-208.
- Karamanlíoğlu, Ali Fehmi. *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994.
- Melikov, Tarlan Paşa Oğlu. "Kitabul İdrak Fi Lisanil Etrak". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Elmi Mecmuası*, 253-260.
- Murâdî, Bedruddîn Hasen b. Ümmü Kâsım. *Tevdîhu'l-meĥâşid ve'l-mesâlik bi şerhi Elfiyye İbn Mâlik*. thk. Abdurrahmân Alî Süleymân. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-'Arabî, 2008.

- Nâzirü'l-Ceyş, Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed. *Temhîdu'l-kavâ'id bi şerhi Teshîli'l-fevâ'id*. thk. Alî Muhammed Fâhir. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Özyetgin, Ayşe Melek. *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk Fiil: Tarihî Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: KÖKSAV, 2001.
- Râcihî, Abduh. *et-Taṭbîḳu'n-naḥvî*. Beyrut: Dâru'n-Nahdeti'l-'Arabî, 2004.
- Sabbân, Ebü'l-İrfân Muhammed b. Alî. *Hâşiyetu's-Şabbân 'alâ şerhi'l-Üşmûnî 'alâ Elfiyye İbn Mâlik*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997.
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1988.
- Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh. *Netâicu'l-fiker fi'n-naḥv*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1992.
- Süyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-cevâmi*. thk. Ahmed Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ. *el-Mekâsîdu's-şâfiye fi şerhi ḥulâşati'l-kâfiye (Şerhi Elfiyye İbn Mâlik)*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn vd. 10 Cilt. Mekke: Ma'hedü'l-Bühûsi'l-'İlmiyye, 2007.
- Toparlı, Recep vd. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Üşmûnî, Nûruddîn Alî b. Muhammed. *Menhecu's-sâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Mufaşşal fi şan'ati'l-i'râb*. thk. Alî Ebû Milhim. Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1993.
- el-Kavânînu'l-Küllîyye li- zâbtî'l-Lügati't-Türkiyye*. İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928.